

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री

प्रकाश मोतीराम मेश्राम*

पीएच. डी. विद्यार्थी (समाजशास्त्र विभाग)

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

प्रा.डॉ. अशोक बोरकर**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सारांश –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समस्त भारतीय स्त्रियांचे कैवारी व मुक्तीदाते होते, असे आपणास म्हणावे लागते. त्यांनी त्यांच्या विचार व कार्यामुळे भारतवर्षातील समस्त स्त्री वर्गाच्या जिवनात विविधांगी स्वरूपात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणले आहे. स्त्रि-मुक्तीच्या संबंधाने आपणास म्हणावे लागते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बोलके सुधारक नसून ते कर्ते सुधारक होते. भारतीय समाजातील जो महत्वपूर्ण घटक आहे तो म्हणजे स्त्रिया, या ज्या मनुस्मृतीनुसार गुलाम ठरविण्यात आल्या होत्या, त्या गुलाम स्त्रियांना 'मुक्तीचे बळ' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'उक्तीतूनच' नव्हे तर 'कृतीतूनही' दिले. परिणामी आज स्त्री जिवनात आमुलाग्र परिवर्तन दिसून येत आहे. स्त्रियांना जे पुरुषांच्या बरोबर अधिकार दिले त्यातूनच स्त्रीने शिकून कुटूंबाला सर्व क्षेत्रात पुढे नेण्याचे तीने काम केले आणि करित आहे. शिवाय राष्ट्राच्या उभारणीतसुद्धा तीचे योगदान महत्वपूर्ण मानल्या जात आहे.

मुख्य बिंदू –

स्त्री उन्नती, हिंदू कोड बिल, भारतीय संविधान, स्त्री सबलीकरण.

प्रस्तावना–

मानवी समुदायात स्त्री आणि पुरुष हे दोनही घटक महत्वपूर्ण मानल्या जाते. प्राचिन काळी स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या बरोबरीने होत्या. कुटूंब संस्था ही 'स्त्रिप्रधान' स्वरूपाची होती. स्त्री कौटूंबीक जिवनात महत्वपूर्ण निर्णय घेत असे. परंतू स्त्रिप्रधान (मातृसत्ताक) कुटूंबसंस्था मोडीत काढल्यानंतर आणि पुरुषप्रधान (पितृसत्ताक) कुटूंबसंस्था निर्माण झाल्यानंतर कुटूंबात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम स्वरूपाचे झाले. कुटूंबात तीचे सर्व हक्क-अधिकार नाकारल्या गेले, आणि तिची अवस्था 'चूल आणि मूल' येथपर्यंत सिमित झाली. वैदिक आणि उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने लादून सर्व अधिकारांपासून तिला वंचित ठेवले. पुढे बौद्ध काळात महिलांच्या स्थिती व दर्जात बदल घडून आला. बुद्धाने आपल्या भिक्खूसंघात स्त्रियांना प्रवेश दिला व त्यामुळेच स्त्रियांचा समाजात एक वेगळा प्रभाव निर्माण झाला. स्त्रिया पुरुषांबरोबर समान स्थितीत वावरू लागल्या.

पुढे मनुने 'मनुस्मृतीची' निर्मिती करून स्त्रिला अनेक निर्बंध घालून तीला दुय्यम नागरिक बनविले. अगदी जन्मापासून

ती पिता-पती आणि पुत्राच्या अधिन राहून तीला स्वतंत्र राहण्याचा कोणताही अधिकार नाही असे मनु म्हणतो.

"पिता रक्षतिकौमार्य, भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थवीरे पूत्रः न स्त्री स्वातंत्र्यं महति" ॥

(मनुस्मृती 9 वा अध्याय)

याप्रकारे कौमार्य, तारुण्य आणि वृद्धापकाळात तीला स्वातंत्र्य दिले नाही यामुळेच स्त्रियांची समाजात अत्यंत दयनिय अवस्था झाली. स्त्रियांना गुलामीत जिवन व्यथित करावे लागत असे. स्त्रियांना या गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी अनेक समाजसुधारांनी प्रयत्न केले. 19 व्या शतकाच्या मध्यास लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी प्रयत्न केले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात 'स्त्री-पुरुष समानतेवर भाष्य केले. स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान अधिकार असावे, असे ते म्हणतात. शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट करताना ते म्हणतात,

"विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली,

नीती विना गति गेली। गतीविना वित्त गेले,

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."

(फुले, 3)

केवळ महत्व सांगून ते थांबले नाही तर त्यांनी स्त्री-शुद्रांसाठी शाळा काढल्या व स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले. याशिवाय भांडारकर, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, न्या. म. गो. रानडे, विष्णु शास्त्री पंडीत, आदिंनी बालविवाह, विधवा विवाह, स्त्री शिक्षण, केशवपण आदी विषयांवर परखड विचार मांडले. आगरकरांनी शिक्षण, विवाह, पोषाखासंबंधी स्त्रियांच्या दृष्टीने आधुनिक विचार मांडले तर महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा, अनाथ महिलांसाठी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापिठ सुरू केले. महिलांसाठी आश्रम सुरू केले. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. मनुस्मृतीचे दहन करून स्त्रियांना गुलामीच्या बेड्यातून मुक्त केले. 25 डिसेंबर 1927 रोजी मनुस्मृती दहन केल्यामुळे दरवर्षी 25 डिसेंबर 'स्त्री मुक्ती दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

अध्ययनाचा उद्देश –

स्त्री विकासाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संवैधानिक व सामाजिक कार्याचे महत्व जाणून घेणे.

अध्ययन पद्धती –

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीयक स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून या विषयाशी संबंधीत आधार सामग्रीचे संकलन करण्याकरिता विविध पुस्तके, ग्रंथसंपदा, विशेषांक, मासिके, वृत्तपत्रातील लेख, संदर्भ साहित्य, इंटरनेटवरील माहिती, इत्यादींचा आधार घेवून हा शोधनिबंध पूर्ण केला आहे.

‘स्त्रियांची प्रगती-समाजाची प्रगती’

27 डिसेंबर 1927 रोजी महाड येथे स्त्रियांपुढे भाषण करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, “ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत, ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाहीतर जे-जे लोक फलटणीत राहिले त्या-त्या लोकांनी आपल्या मुलींना जे शिक्षण दिले ते दिले नसते. ‘खाण तशी माती’ ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधारवायाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका, हा जो उपदेश मी तुम्हाला केला तो वाऱ्यावर सोडणार नाही अशी मला आशा आहे. ” (पाटील, 16)

इतके महत्व डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला दिले. म्हणून शिक्षण हे पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही गरजेचे असल्याचे डॉ. आंबेडकर सांगतात. 20 जुलै 1942 रोजी नागपूरला ‘शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे’ राष्ट्रीय अधिवेशन होते. त्यात सुमारे 20 ते 25 हजार स्त्रियांना मार्गदर्शन करतांना त्यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीवर भाष्य केले. या अधिवेशनात डॉ. आंबेडकर म्हणाले, “स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखादया समाजाची प्रगती मी मोजीत असतो.” (डॉ. आंबेडकर, 426) अर्थात कोणत्याही समाजाची प्रगती ही स्त्रियांच्या प्रगतीशी संबंधीत आहे असे डॉ. आंबेडकरांना सुचित करायचे होते. इतके महत्व स्त्री प्रगतीला आहे. वर्तमानातही त्याची प्रचिती आपणास दिसून येते.

स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हे फार महत्त्वपूर्ण आहे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी वाणी आणि लेखनीचा वापर केला. ते म्हणतात, “शिका ! संघटीत व्हा !! आणि संघर्ष ठरा !!!” याशिवाय शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी ‘पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची’ स्थापना केली. उच्च शिक्षणाचे महत्व त्यांनी पटवून दिले, त्यावर त्यांनी भर दिला. मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज आणि औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. याशिवाय अनेक शाळा, महाविद्यालयांची निर्मिती केली. शिक्षणासंदर्भात त्यांचे विचार मुलगामी स्वरूपाचे आहे. शिक्षणाला ते भोशण

मुक्तीची खरी पहाट समजतात. शिवाय सर्व प्रकारच्या विशमता दूर करण्यासाठी तसेच सामाजिक लोक’गाही प्राप्तीसाठी शिक्षण हा राजमार्ग असल्याचे ते सांगतात. शिक्षण हे केवळ मुलांनीच घेवू नये तर ते मुलींनीही घेणे गरजेचे आहे असेही ते स्पष्ट करतात.

‘स्त्रियांच्या व्यापक अधिकाराचे समर्थक’

स्त्रियांना व्यापक स्वरूपाचे अधिकार असावे या मताचे खंदे समर्थक डॉ. आंबेडकर होते. त्यांचे मत होते की, “स्त्रियांना वाईट वागणुकीपासून, वाईट कार्यापासून वाचविण्यासाठी त्यांना आर्थिक अधिकार दिले जाणे आवश्यक आहे. कारण, वाईट मार्गाने जगणारी स्त्री बहुतेक आर्थिक सुरक्षेच्या अभावामुळेच वाईट मार्गाकडे वळते. जोपर्यंत तिच्या पालनपोषणाची जबाबदारी व रोजगारीचे संरक्षण होत नाही, तोपर्यंत समाजातील घटस्फोट, व्यभिचार, वाईट वागणूक इत्यादी समस्या सुटू शकणार नाहीत.” (बागडे, 17). डॉ. आंबेडकरांना स्त्रियांकरिता संपत्तीचा अधिकार व्यापक स्वरूपाचा बनवावा असे वाटत असे. ज्याद्वारे घटस्फोटीत अथवा विधवा स्त्रियांना भोशणापासून मुक्त करता येईल. तसेच आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी करता येईल. यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिलात तशा तरतुदी केल्या होत्या.

‘संवैधानिक तरतुदी : कायद्यांची निर्मिती’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाची स्वातंत्र्य, बंधुता, समता व न्यायावर आधारित रचना केली. भारतीय संविधानात भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्याचबरोबर पुरुषांबरोबर तिला विकासाची संधी प्राप्त होण्यासाठी काही कलमे आहेत त्यात प्रामुख्याने “कलम 14 – कायद्याच्या दृष्टीने सर्व समान आहेत आणि कायद्याने समान संरक्षित आहेत. याचा अर्थ राजकिय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समान हक्क आणि संधी. व कलम 15– लिंगाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंधीत करते. कलम 15 (3)– महिलांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभाव करण्यास सक्षम करते. कलम 16 मध्ये नमूद केले आहे की, धर्म, जात, पंथ आणि लिंग या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता सर्व नागरिकांसाठी नोकरी किंवा नियुक्ती संदर्भात समान संधी असेल. कलम 24 अन्वये 14 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कारखाने, खाणी किंवा इतर कोणत्याही धोकादायक कामात काम करण्यास प्रतिबंधित करते. कलम 39 आणि 39 (डी) नुसार समान उपजिविकेचे साधन आणि समान कामासाठी समान वेतन प्रदान करते. कलम 41 नुसार राज्य सर्व नागरिकांना त्यांच्या आर्थिक मर्यादेत काम, शिक्षण आणि काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये सार्वजनिक सहाय्याच्या अधिकाराची हमी देईल. कलम 42 – राज्य कामाच्या ठिकाणी मानवी

परिस्थिती आणि मातृत्व आराम प्रदान करते. कलम 44 अन्वये राज्य भारताच्या संपूर्ण भूभागातील सर्व नागरिकांना एकसमान नागरी संहिता प्रदान करते. अनुच्छेद 46 – राज्य जनतेतील दुर्बल घटकांच्या भौक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांची विशेष काळजी घेईल आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे भोशण यापासून त्यांचे रक्षण करेल. कलम 47 – राज्य आपल्या लोकांचे पोषण स्तर आणि जीवनमान उंचावेल आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारेल. कलम 51 (ए) (सी) महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानास्पद वागणूक देणाऱ्या प्रथांचा त्याग करील. कलम 243D (3) 243T (3) आणि 243R (4) पंचायती राज व्यवस्थेतील जागांच्या वाटपासाठी तरतूद करते.” (भारतवाज, 89).

संविधानाच्या अंमलबजावणीसाठी विविध प्रकारच्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या. त्यामध्ये कायदेपालिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, सुरक्षा व्यवस्था, शैक्षणिक संस्था, प्रशासन व्यवस्था, निवडणूक विभाग इत्यादिचा उल्लेख करता येईल. या विविध संस्थांच्या माध्यमातून स्त्रियांना अधिकार प्राप्त झाले तथा होत आहे.

या प्राप्त अधिकारांमुळे सर्व नागरिकांना समान संधी असल्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचारास खीळ बसली आहे. ती पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून उभी राहू लागली. या संवैधानिक तरतुदीमुळे स्त्री सजग आणि सक्षम बनत चालली आहे. अत्याचाराविरुद्ध ती आवाज उठवत आहे. त्यामुळे समाजात स्त्रिचे स्थान, बदलते रूप दिसत आहे. ती आपली बाजू परखडपणे मांडतांना दिसत आहे. हक्कासाठी संघर्ष करत आहे. आत्मविश्वासाने जगत आहे. विविध क्षेत्रात तेजाळत आहे. मोठमोठ्या पदावर विराजमान झाली आहे. आत्मनिर्भर बनत चालली आहे. शोषणातून मुक्त होण्यासाठी धडपडते आहे. स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे जगण्याचे, वागण्याचे स्वातंत्र्य तीला मिळाले आहे. पुरुषांप्रमाणे सर्व क्षेत्रात संधी मिळण्यासाठी ती प्रयत्न करित आहे. त्यामुळे आपणास म्हणावे लागते की, 'हिंदू कोड बिल' आणि 'भारतीय संविधान' हेच तिच्या मुक्तीचे साधन होय. अन्यथा वर्णव्यवस्थेतील तिचे स्थान निम्न राहिले असते. सर्व स्तरातील स्त्रिची प्रगती, उन्नती, विकास यामुळेच झालेला दिसून येतो.

'हिंदू कोड बिलाद्वारे महिला सशक्तीकरण'

डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून "भारतातील बहुविध समाजव्यवस्था आणि संपत्तीच्या व्यवहारांना एकसूत्री करण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रिया आणि पुरुष यांच्यामध्ये जी तफावत होती, वारसा हक्काची जी व्यवस्था होती त्यामध्ये आमूलाग्र बदल होऊन नवे कायदे अस्तित्वात यावेत आणि त्यातून पोटगी, विवाह, घटस्फोट,

दत्तक, पालकत्व यासंदर्भात नवा मार्ग शोधावा, असा हा आग्रह होता. यात अल्पसंख्याकांनाही न्याय देण्याची धडपड होती. संसदेत या विधेयकातून ज्या तरतुदी सादर केल्या गेल्या त्यात डॉ. आंबेडकरांनी धाडसी पाऊल उचलून जन्मदत्त संपत्तीवरील अधिकार ही गोष्ट नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.” (भागवत, 69)

'हिंदू कोड बिल' 5 फेब्रुवारी 1951 ला संसदेत मांडले. परंतू त्याला मोठा विरोध झाला. पुढे पुन्हा हे बिल 17 सप्टेंबर 1951 ला संसदेत मांडले, पण दुर्दैवाने ते पास होऊ शकले नाही. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. नंतरच्या काळात पंडीत नेहरुंद्वारे या बिलाचे तुकडे करून या बिलाला मान्यता दिल्या गेली. आजच्या घडीला स्त्रियांची जी उन्नती झाली त्याचा मार्ग डॉ. आंबेडकरांच्या अथक प्रयत्नामुळेच खुला झाला असे म्हणता येईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुस्लिम स्त्रियांच्याही संबधाने मौलीक विचार मांडले होते. त्यांनी मुस्लिम महिलांच्या पर्दा प्रथेला विरोध केला होता, असे दिसून येते. त्यांच्या मते ही प्रथा इस्लामच्या वास्तविक पर्दा प्रथेच्या विरुद्ध आहे. यामुळे मुस्लिम महिलांमध्ये एक प्रकारे अलिप्तपणा निर्माण झाला. तसेच त्यांच्या शारिरीक रचनेवर आणि निरोगी सामाजिक जीवनापासून त्या वंचित झाल्या. मुस्लिम महिलांना इस्लामिक शरीयत अंतर्गत दिलेले त्यांचे हक्क मिळत नसल्याचे त्यांच्या दृष्टीस आले होते. यामागील कारण म्हणजे भारतीय वातावरणाचा असलेला प्रभाव होय, मुस्लिम महिलांना घटस्फोटाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. त्यामुळे त्यांनी यावर टिका केली होती. मुस्लिम मुलगी स्वतःचे लग्न नाकारू शकत नव्हती. पुरुषांप्रमाणे ती घटस्फोटाचा अधिकार वापरू भाकत नव्हती, यावर डॉ. आंबेडकरांनी चिंता व्यक्त केली होती.

'स्त्रियांसाठी काही ठराव व तरतुदी'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कामगारांचे थोर नेते तसेच ते कामगार कल्याणाचे महान तत्वज्ञ तथा द्रष्टे होते. कामगार कल्याणात त्यांचे मोठे योगदान होते. महिलांच्या दुःखाची त्यांना जाणिव होती. त्यांनी 'अखिल भारतीय दलित महिला वर्ग परिषदेच्या' तिसऱ्या अधिवेशनात काही महत्त्वपूर्ण ठराव पारित केले. त्यातील ठराव नं. 4 व 6 मध्ये त्यात "1) गिरणी कामगार स्त्रिया, रेल्वे कामगार स्त्रिया यांना कॅज्युअल रजा 2) एक महिन्याची हक्काची रजा 3) दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई 4) पेंशन मिळावी 5) स्त्री कामगारावर देखरेख ठेवण्यासाठी स्त्री कामगारच नेमावा आदि ठराव पास केले.” (गजभिये, 2018)

डॉ. आंबेडकरांनी भारतात कामगार अथवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला प्रसुती रजा मिळवून दिली. त्यानंतरच

अनेक वर्षांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मिळाल्या. तसेच भारतातील स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार न मागताच डॉ. आंबेडकरांनी तो अधिकार बहाल केला.

‘स्त्री-जिवनातील परिवर्तन – स्त्री सबलीकरण’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्यामुळे स्त्री सबलीकरण अधिक प्रमाणात झालेले आपणास दिसून येत आहे. स्त्रिया अन्याय-अत्याचारातून मुक्त होण्यासाठी ‘स्त्रि मुक्ती चळवळ’ राबवत आहे. विविध समस्यांच्या संबंधाने ती आवाज उठवत आहे. त्यासाठी आंदोलने, धरणे, मोर्चा, उपोषण, मेळावे, व्याख्याने, परिसंवाद, चर्चासत्र, सभा, सांस्कृतिक कार्यक्रम आदी पद्धतीचा वापर करित आहे. शिक्षित वर्गातील महिला मोठ्या प्रमाणात जागृती दर्शवित आहे. यामुळे समाज जिवनात स्त्रीया आपले स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचे दर्शवित आहे. संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही समान स्वरूपाचे अधिकार बहाल केल्यामुळे स्त्री जीवनामध्ये पुढील परिवर्तने दिसून येतात.

1) कौटुंबिक क्षेत्रातील परिवर्तन- स्त्री-पुरुष समानता या संवैधानिक तरतुदीमुळे महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल झाल्यामुळे तीचा दर्जा उंचावला आहे. कायद्यांच्या अम्मलबजावणीमुळे कौटुंबिक जाच व छळातून मोठ्या प्रमाणात सुटका झाली आहे. ‘चूल आणि मूल’ यातील तिच्या स्थितीत बदल झाल्याचा आपणास दिसून येतो. आता ती चार भिंतीच्या बाहेर पडलेली दिसते.

2) आर्थिक सबलीकरण – महिलांना कलम 15 नुसार नोकरीमध्ये आरक्षण असल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने ती कार्य करायला लागली असल्याने स्त्री आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाली आहे. याशिवाय विविध योजनांच्या माध्यमातून ती आत्मनिर्भर, स्वावलंबी होत आहे.

3) सामाजिक क्षेत्रात परिवर्तन- संविधानामुळे समाजात महिला विषयक अनिष्ट चालीरीती, प्रथा, परंपरा, याला पायबंद बसला आहे. उदा. बालविवाह, हुंडापद्धती, सतीप्रथा इ. महिला सामाजिक उपक्रम व कार्यक्रमात हिरीरीने भाग घेऊ लागल्या आहे. सामाजिक दर्जात स्त्रीला महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. सामाजिक कार्यात ती आपला ठसा उमटवित आहे. स्त्री-पुरुष सामाजिक भेद कमी होत चालला आहे.

4) राजकिय क्षेत्रातील परिवर्तन –संविधानातील स्त्री-पुरुष समानतेमुळे राजकिय क्षेत्रात स्त्रिया आपला ठसा उमटवत आहे. महिलांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतुद आहे. यामुळेच राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग दिसून येतो. देशात मोठमोठ्या हुद्द्यावर स्त्रिया विराजमान झालेल्या आपणास दिसून येत आहे. उदा. इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटिल, मायावती,

जयललीता, ममता बॅनर्जी, सुचिता कृपलानी, नंदीता सत्पखी, राबडीदेवी, सुशमा स्वराज, शशीकला बांदोडकर, वसुंधराराजे शिंदे, उमा भारती, द्रोपदी मुर्मू, श्रीमती मिरा कुमार, प्रभा राव, विमल मुंदडा, फुलनदेवी, नजमा हेपतुल्ला, मार्गरेट अल्वा इत्यादि.

5) शैक्षणिक क्षेत्रातील परिवर्तन –शिक्षण घेणे हा मुलभूत अधिकार असल्यामुळे स्त्रिया प्राथमिक ते उच्च शिक्षण घेऊ शकतात. शिक्षणामुळे वैचारिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात होते. शिवाय पुरुषांबरोबर स्त्रीया शिक्षण घेत असल्याने मोठमोठ्या पदावर स्त्रिया आपणास दिसून येत आहे. स्त्रि शिक्षणामुळे देशाचीही प्रगती होते. आज विविध भौक्षणिक क्षेत्रातही ती आपला ठसा उमटवत आहे. निष्कर्ष –

1. हिंदू कोड बिल आणि भारतीय संविधानाच्या आधारे स्त्रीयांना मोठ्या प्रमाणात अधिकार प्राप्त झाले. यात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
2. स्त्री ही ‘चूल आणि मूल’ या भूमिकेतून संवैधानिक अधिकारामुळे सर्वोच्च पदापर्यंत पोहचली आहे. याचे बरेच श्रेय डॉ. आंबेडकरांना द्यावे लागते.
3. डॉ. आंबेडकरांच्या विचार व कार्यामुळे स्त्रीयांची प्रगती उत्तरोत्तर होत आहे.
4. स्त्रीयांना पितृसत्ताक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्वपूर्ण मानावे लागते.
5. शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, “शिक्षण हे वाघीणीचे दूध आहे, जो ते प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.” हे त्यांनी स्वानुभावाने सिध्द केले होते. आज जी स्त्रियांची प्रगती दिसून येते त्यात शिक्षणाला महत्वाचे स्थान आहे.
6. आजची स्त्री मुक्तीची चळवळ ही डॉ. आंबेडकरांच्या विचारावर मार्गस्थ होतांना दिसून येत आहे.

संदर्भ सूची :-

- आंबेडकर, डॉ. भिमराव (2002), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे खंड 18, भाग 2, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन पृष्ठ – 426
- फुले, ज्योतीराव गोविंदराव (2018) शेतकऱ्याचा असूड, नागपूर : प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय, पृष्ठ क्र. 3

- ✚ भागवत, विद्युत (2015) "वस्तु ते व्यक्ती ! स्त्री सुधारणांची कांती" (लेख) सकाळ दिक्षा विशेषांक, पृष्ठ क 69
- ✚ बागडे, डॉ. प्रज्ञा (2017) "महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण" (लेख) सकाळ दिक्षा विशेषांक, पृष्ठ क. 17
- ✚ गजभिये, शारदा (2018) अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेचे तिसरे अधिवेशन नागपूर 1942 थिंक महाराष्ट्र, 4 मे 2018, <https://thinkmaharashtra.com>
- ✚ पाटिल, डॉ. भास्कर (2023) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सबलीकरण, नांदेड : सुर्यमुद्रा प्रकाशन, पृष्ठ क. 16
- ✚ भारद्वाज, डॉ. कल्पना (2015) "महिला सशक्तिकरण पर डॉक्टर भीमराव अंबेडकर का अनुपम योगदान", इंटरनेशनल जर्नल ऑफ आर्ट्स अॅन्ड एज्युकेशन रिसर्च (IJER) वॉल्यूम- 4, अंक 1, जनवरी-फरवरी 2015, पृष्ठ -89.